

CEU
Biblioteca

Me comprometo a utilizar esta copia privada sin finalidad lucrativa, para fines de docencia e investigación de acuerdo con el art. 37 de la Modificación del Texto Refundido de la Ley de Propiedad Intelectual del 7 de Julio del 2006.

Trabajo realizado por: CEU Biblioteca

Todos los derechos de propiedad industrial e intelectual de los contenidos pertenecen al CEU o en su caso, a terceras personas.

El usuario puede visualizar, imprimir, copiarlos y almacenarlos en el disco duro de su ordenador o en cualquier otro soporte físico, siempre y cuando sea, única y exclusivamente para uso personal y privado, quedando, por tanto, terminantemente prohibida su utilización con fines comerciales, su distribución, así como su modificación o alteración.

LA CONTINUÏTAT D'HERNÁNDEZ SANZ EN EL SEU FILL JOAN

JOAN CANTAVELLA (*)

Poques vegades l'activitat intel·lectual dins del mateix camp té una continuïtat exacta de pares a fills, perquè, encara que hi hagi una veneració i aficions semblants, més fàcil és que es cerquin terrenys propis per a desenvolupar-se que no pas els d'altre, per pròxim que aquest siga. La majoria dels fills el que volen és trobar un camí que siga d'ells i de ningú més, per arrelar-se com a persones i com a professionals. I és ben lògic que així siga, per més que ens agradaria que els joves aprenguessin força de l'experiència de la gent gran.

No és el cas de Joan Hernández Móra, fill major de Francesc Hernández Sanz, ja que aquí trobam una continuïtat que no es dona massa sovint. No és que tots dos seguissin exactament el mateix viarany, però ens adonem que hi ha una línia que va d'un a l'altre; que la figura d'en Francesc es projecta en el seu fill (com aquell va rebre la influència del pare i de l'avi en la seva inclinació artística) i que en Joan manté sempre una fidelitat cap a tot allò que el seu pare va començar. És de suposar que el neguit d'aquell per la manca de descendència té molt a veure amb el pensament que d'aquesta manera es trenca el que el pare va escometre i que a ell li hagués agradat que un fill portés endavant.

(*) Periodista i professor de la Universidad Antonio de Nebrija de Madrid.

L'estimació per Menorca està per damunt de tots els pensaments i les activitats que envesteixen els dos al llarg de la seva vida i aquest sentiment es manifesta en l'interès compartit per les restes arqueològiques i les manifestacions artístiques de tots els temps, així com en la cura per fer surar el passat de l'illa, amb una feina d'investigació, erudició i divulgació. Tot açò es manifesta ben lluny d'un esperit particularista i tancat, ans bé d'una manera oberta a tothom.

Els es converteixen en introductors i delicats acompanyants de científics, intel·lectuals i lletraferits que visiten aquesta terra¹, al mateix temps que dediquen moltes energies i doblers al col·leccionisme bibliogràfic i cartogràfic, el qual fa referència al seu deler. I també, després d'haver arreplegat laboriosament aquest material, les portes de ca seva es trobaven obertes per a la consulta de les persones interessades (que a més rebien les explicacions i les ajudes orals adients), per acabar a la fi posant aquest veritable tresor a l'abast de qualsevol persona que volgués consultar-lo: amb la donació al poble de Maó i, consegüentment, de Menorca, els fa hereus del que ha estat una part importantíssima de llurs vides².

Quan mor Hernández Sanz, la necrològica del diari *Menorca* assenyala que, malgrat que es trobava a la vorera dels vuitanta-sis anys, "cuantos amantes de algún dato histórico, investigadores, acudían a él lo hallaran hasta muy últimamente lúcido para ilustrarles en sus inquisiciones" (5 de març de 1949). És el mateix que es va destacar pertot arreu a la mort d'Hernández Móra. Un editorial del *Menorca* escrivia al dia següent del traspàs: "Sobre todo brillaba su vocación de auténtico pedagogo. Su aula no concluía en el espacio limitado del Instituto de Bachillerato de Maó: se prolongaba en la misma calle, en su despacho o en una sala de estar siempre rodeado de alumnos o atendiendo

¹ Un cas sobresortint és el de Josep Pla, visitant de l'illa en diverses ocasions per la dèria d'escriure sobre ella. Als anys vint, la primera vegada, fou Hernández Sanz el seu acompanyant i introductor; i a partir de 1948 ja es va encarregar d'aquesta tasca Hernández Móra.

² Barber Barceló explica la veta estètica i el bon gust d'Hernández Móra amb els antecedents artístics ben coneguts dins del seu llinatge: "Don Juan tuvo siempre plena consciencia de lo que representaron sus familiares en el arte pictórico en el Mahón de su tiempo, y si en este aspecto no pudo sumarse a ellos como hubiera sido su deseo, sí asumió, como investigador y admirador nato, la misión que le había trazado el destino: velar por el material familiar reunido e incrementar su stock, en lo posible, para conservarlo y luego buscar la manera de donarlo en un intento de que pudiera ser admirado y disfrutado por la posteridad a mayor gloria del mismo así como de sus autores" (p. VI).

Joan Hernández Móra

y guiando a investigadores que acudían a él como fuente segura para localizar un dato, un libro o consultar alguno de los documentos que figuraban en su archivo particular” (16 d’octubre de 1984).

Per altra banda, caldria afegir que la seva disponibilitat per lliurar al poble el que han reunit amb grans esforços és gairebé un tret familiar: Hernández Sanz va tenir molts anys la seva col·lecció de pintures menorquines (Chiesa fonamentalment) dipositada a una sala de l’Ateneu maonès. El fill Joan, ja hem dit com va donar tot el que tenia de valor, que es pot visitar o consultar al Claustre del Carme. Els altres fills, Francesc i Bartomeu Hernández Móra, i el nét, Javier Hernández Montesinos, han fet donació de quadres, dibuixos i planxes de gravats al Consell de Menorca i a l’Ajuntament de Maó.

No cal dir que, malgrat la coincidència bàsica dels dos personatges que estem posant en relació, en la seva estimació per Menorca i en la dedicació a la recerca i escriptura consegüent, cadascú va portar a terme una tasca humana, professional i social -àdhuc política- pel seu propi camí. Les circumstàncies mai no són les mateixes i hom no té més remei que acomodar-se al que li dóna el temps, per sobre dels entrebancs que sempre hi són.

L'estimació per Menorca està per damunt de tots els pensaments i les activitats que envesteixen els dos al llarg de la seva vida i aquest sentiment es manifesta en l'interès compartit per les restes arqueològiques i les manifestacions artístiques de tots els temps, així com en la cura per fer surar el passat de l'illa, amb una feina d'investigació, erudició i divulgació. Tot açò es manifesta ben lluny d'un esperit particularista i tancat, ans bé d'una manera oberta a tothom.

Els es converteixen en introductors i delicats acompanyants de científics, intel·lectuals i lletraferits que visiten aquesta terra¹, al mateix temps que dediquen moltes energies i doblers al col·leccionisme bibliogràfic i cartogràfic, el qual fa referència al seu deler. I també, després d'haver arplegat laboriosament aquest material, les portes de ca seva es trobaven obertes per a la consulta de les persones interessades (que a més rebien les explicacions i les ajudes orals adients), per acabar a la fi posant aquest veritable tresor a l'abast de qualsevol persona que volgués consultar-lo: amb la donació al poble de Maó i, consegüentment, de Menorca, els fa hereus del que ha estat una part importantíssima de llurs vides².

Quan mor Hernández Sanz, la necrològica del diari *Menorca* assenyala que, malgrat que es trobava a la vorera dels vuitanta-sis anys, "cuantos amantes de algún dato histórico, investigadores, acudían a él lo hallaran hasta muy últimamente lúcido para ilustrarles en sus inquisiciones" (5 de març de 1949). És el mateix que es va destacar pertot arreu a la mort d'Hernández Móra. Un editorial del *Menorca* escrivia al dia següent del traspàs: "Sobre todo brillaba su vocación de auténtico pedagogo. Su aula no concluía en el espacio limitado del Instituto de Bachillerato de Maó: se prolongaba en la misma calle, en su despacho o en una sala de estar siempre rodeado de alumnos o atendiendo

¹ Un cas sobresortint és el de Josep Pla, visitant de l'illa en diverses ocasions per la dèria d'escriure sobre ella. Als anys vint, la primera vegada, fou Hernández Sanz el seu acompanyant i introductor; i a partir de 1948 ja es va encarregar d'aquesta tasca Hernández Móra.

² Barber Barceló explica la veta estètica i el bon gust d'Hernández Móra amb els antecedents artístics ben coneguts dins del seu llinatge: "Don Juan tuvo siempre plena consciencia de lo que representaron sus familiares en el arte pictórico en el Mahón de su tiempo, y si en este aspecto no pudo sumarse a ellos como hubiera sido su deseo, sí asumió, como investigador y admirador nato, la misión que le había trazado el destino: velar por el material familiar reunido e incrementar su stock, en lo posible, para conservarlo y luego buscar la manera de donarlo en un intento de que pudiera ser admirado y disfrutado por la posteridad a mayor gloria del mismo así como de sus autores" (p. VI).

Joan Hernández Móra

y guiando a investigadores que acudían a él como fuente segura para localizar un dato, un libro o consultar alguno de los documentos que figuraban en su archivo particular" (16 d'octubre de 1984).

Per altra banda, caldria afegir que la seva disponibilitat per lliurar al poble el que han reunit amb grans esforços és gairebé un tret familiar: Hernández Sanz va tenir molts anys la seva col·lecció de pintures menorquines (Chiesa fonamentalment) dipositada a una sala de l'Ateneu maonès. El fill Joan, ja hem dit com va donar tot el que tenia de valor, que es pot visitar o consultar al Claustre del Carne. Els altres fills, Francesc i Bartomeu Hernández Móra, i el nét, Javier Hernández Montesinos, han fet donació de quadres, dibuixos i planxes de gravats al Consell de Menorca i a l'Ajuntament de Maó.

No cal dir que, malgrat la coincidència bàsica dels dos personatges que estem posant en relació, en la seva estimació per Menorca i en la dedicació a la recerca i escriptura consegüent, cadascú va portar a terme una tasca humana, professional i social -àdhuc política- pel seu propi camí. Les circumstàncies mai no són les mateixes i hom no té més remei que acomodar-se al que li dóna el temps, per sobre dels entrebancs que sempre hi són.

DE LA MÀ DEL PARE

L'admiració que el petit Joan sentia pel seu pare el farà acompanyar-lo moltes vegades a les sortides, passejos i converses que mantenia amb els altres adults³ i les paraules que escoltava el feren aprendre molt sobre la vida, però també sobre l'entorn i les persones que el componien, amb llurs grans i petiteses. Devia posar tanta atenció que, quan ja era gran, es recordava fil per randa de fets i acudits d'aquells temps, dels quals ja s'havia perdut tota memòria. Ho podem veure al seu discurs sobre la fundació de l'Ateneu, on desgrana records de quan tenia... tres anys!

Sobre aquesta relació que estem comentant, les paraules més sentides les va escriure el propi Joan en una carta privada, de 1961: "El día de hoy señala para mí otro aniversario. Un aniversario tristísimo, que pesa sobre mi alma. Doce años han pasado desde la muerte de mi padre y todavía echo de menos su compañía. Recuerdo tantos aspectos buenos de su compleja personalidad. Le admiro y le compadezco por lo que también sufrió en la vida. De manera muy particular acuden a mi memoria escenas de mi infancia. No hay ningún paraje de los alrededores de Mahón que no me haga revivir los primeros paseos de mi vida. Es hermoso el amar a los padres y el sentirlos con nosotros, cuando hace ya muchos años que nos dejaron. Me apena pensar que nadie podrá recordarme a mí... como yo le recuerdo a él".

A Francesc i a Ifigènia, els pares d'en Joan, els va semblar bé el desig del jove de cursar una carrera superior a Barcelona, Filosofia i Lletres. I allà va anar aquell que no havia sortit mai de l'illa, encabotat a treure els estudis endavant amb el menor temps possible. Les cartes que els fa arribar són una mostra de l'amor filial i de la consciència de les dificultats que el manteniment fora de ca seva els representa.

Té present en tot moment les despeses que això suposa i els assabenta com tracta d'estalviar al màxim per a no ser massa gravós. Però al mateix temps

³ "Nuestro ausente vivió al amparo de su padre, por quien se dejó moldear", escriu Barber Barceló (p. IV). Així ho reconeixia en tot moment. A un capítol inèdit de la sèrie autobiogràfica "Desde la atalaya de mis ochenta años", conta un cas ingenu que li va passar amb un dels seus mestres: "Al volver a casa, expliqué a mi padre lo sucedido y le dije la vergüenza que había pasado ante toda la clase y el mal papel que había hecho ante el Sr. Puig. Mi padre me confirmó la explicación del profesor y ponderó sus dotes pedagógicas. Y yo recibí una lección inolvidable".

manifesta amb tota confiança el que pensa i a on s'encaminen els seus pensaments, així com les tendències polítiques i socials que considera més adients. Això posa de relleu de quina manera vol compartir-ho i espera l'aprovació d'uns pares, les opinions dels quals l'importen molt. Així ens podem adonar de la maduresa de les relacions amb els progenitors, que en aquests àmbits centràriem millor en el seu pare.

En Joan tornarà a Menorca, com va tornar son pare després dels anys que va passar a Barcelona, i s'engrescarà amb dues institucions que porten ben a dins del cor i on faran feina plegats. Per una banda, l'associació catalanista "La Nostra Parla" i, per l'altra, l'Ateneu de Maó. En el que pertoca a la primera, n'hi haurà prou amb reproduir unes paraules de Josefina Salord perquè es vegi la involucració dels dos amb el moviment menorquinista: "L'Hernàndez Sanz que, a la dècada dels vint i dels trenta, escriu aquests articles és un home que, als seus seixanta-setanta anys, se'ns apareix ben inquietament viu, jove al costat dels joves com el seu fill Joan, Marçal Pascuchi i l'historiador-bibliotecari Ferran Soldevila, amb els quals tira endavant el *Bulletí de Nostra Parla*, on publica, el 1924, un article, 'Els nostres arxius', en què manifesta que la primera cosa que aquests ensenyen és l'amor a la pròpia llengua, 'desterrada', com ell diu, 'de l'ús oficial, en el XIX, per una reial ordre'". Està clar que aquella llavor que en Joan va rebre dintre el seu cor durant l'estada barcelonina va arrelar fort i possiblement va traspasar la seva influència -si no ho tenia prou clar- al pare, que ja era gran.

Un capítol més important i perdurable en la vida dels dos és, sens dubte, l'Ateneu. Hernàndez Sanz en fou un dels fundadors i va dedicar a la institució moltes hores i molts de somnis. Hernàndez Móra fou un ateneïsta entusiasta (vicepresident, secretari, president de secció...) i la culminació de la seva vinculació va ésser el discurs que va pronunciar davant de socis i autoritats amb motiu del setanta-cinquè aniversari de l'entitat. El to d'emoció continguda, el fet que constantment i discretament estigui donant notícia de la fundació amb tocs personals (ho ha viscut com si fos una obra de ca seva) i el que sigui tan discret a l'hora de parlar de la contribució de son pare, el que està mostrant ben a les clares és que l'Ateneu no era quelcom que li tocava de lluny, sinó que és part de la seva vida⁴.

⁴ Quan Quintana comenta el discurs, posa de manifest com, respecte a l'Ateneu, "aquell home parlava com

UNES PLANES A COLLIDORES

Una bona porció de la producció investigadora i erudita dels dos s'anà divulgant a la *Revista de Menorca*, de la qual el pare fou molt de temps el director i encara hi figura com a director honorari³. En Joan va publicar a les seves planes bona part de les seves aportacions, en ocasions en forma de números monogràfics. Els dos van rebre el títol de socis de mèrit de l'Ateneu.

"La febril actividad investigadora en el campo de la Historia menorquina de Francesc Hernández Sanz cala hondo en el espíritu de su hijo Joan, que sigue en su juventud muy de cerca los trabajos y los contactos científicos de su padre", escriu Joan C. de Nicolás dins d'un treball recopilatori sobre la vida i l'obra de Joan Hernández Móra (p. 404). "Fiel heredero de Francesc Hernández Sanz su hijo siente la necesidad de no dejar de lado cualquier aspecto relacionado con Menorca, los menorquines y su entorno", afegeix a la plana següent. És impressionant com manifesta lleialtat al que va fer son pare, com si amb la seva contribució volgués fer-lo arribar més lluny, al temps que mostra la seva empremta.

Per exemple, en l'estudi del passat arqueològic de l'illa, un apartat de la història illenca que ells han fet que es conegués molt millor, tant amb les seves aportacions personals com amb l'ajuda als entesos, que el primer que feien en arribar a l'illa era posar-se en contacte amb ells, per començar a caminar. En Francesc demostra l'interès primordial que tingué per aquests temes a les planes del *Compendio de Geografía e Historia de la isla de Menorca* (1908), fins i tot amb els dibuixos tan acurats que hi va dedicar, a més del "Informe sobre monumentos megalíticos" que, amb la col·laboració d'Antoni Tudurí Ponsetí, presentà a l'Ateneu (també el 1908), com abans i després ofereix un grapat d'articles i estudis, ja des del temps en què escrivia per a *La Ilustración Española y Americana*.

d'una cosa pròpia, íntima, lligada a la seva vida familiar, a la seva manera de ser, a aquella concepció il·lustrada o enciclopedista de la cultura que rebutja el dogmatisme i la tradició establerta" (p. 184).

³ Segons el fill Bartomeu, a Hernández Sanz pertanyia la propietat de la revista i la direcció, fins que a l'acabament de la guerra civil li van fer que amollés, sense massa contemplacions, els dos títols, cosa que sembla acceptar perquè l'Ateneu no restés sense una publicació de la història i el pes d'aquesta (Cf. diari *Menorca*, 10 de febrer de 1999. P. 36).

Pel que fa a en Joan, no cal esperar gaires anys perquè comenci a donar proves que tot allò li interessa molt. A la *Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos* publica un llarg estudi sobre la "Menorca prehistòrica" (1922), convertit vint-i-sis anys més tard en article per la *Revista de Menorca*. Hi podem afegir l'ajuda donada a Mascaró Pasarius per a la *Prehistoria de les Balears*, que aquest escrigué, i també per a la *Geografia e Historia de Menorca*, a més de la comunicació conjunta al X Congrés d'Arqueologia de Jaén entorn a les "Excavaciones arqueológicas en Biniaiet" (1971).

Per continuar amb el que podríem qualificar de biografia comparada, diguem que després vindran en la vida d'en Joan els anys de feina a l'Institut i de més feina encara per assolir la categoria de catedràtic a la qual lògicament aspira. Trigarà molt de temps a aconseguir-ho, per entrebancs que no estava a la seva mà corregir, i això és font d'una sèrie de frustracions personals. Gairebé podríem dir que, si es plany, és sobretot perquè no podia donar-los aquesta satisfacció als pares ni tampoc ajudar-los econòmicament, quan tant ho necessiten i quan tant s'havien sacrificat pel seu benestar.

Vindran a continuació uns anys molt dolents per a Joan Hernàndez Móra en tots els aspectes. En primer lloc, la guerra civil, que per a ell fou una font d'angoixes i malentesos: la seva posició honesta i que no volia fer mal a ningú (home d'esquerres que desaprovava execucions i rapinyes) el van fer sospitós per als dos bàndols. Ho patiria en cada moment, perquè en temps de guerra va estar en perill que el consideressin un desafecte (això hagués pogut tenir conseqüències nefastes) i després... va ser pitjor, és clar.

En no pensar en cap moment que la seva actuació com a comissari-director de l'Institut durant els anys de la guerra civil fos mereixedora de càstig, no li va passar pel cap anar-se'n fora. Allí va restar, conscient que no li premiarien el comportament que ell creia absolutament digne, salvador de l'Institut i de les persones de professors i deixebles, però que tampoc s'acarnissarien amb ell. Per desgràcia, açò és el que va succeir a la fi. Detenció, judici, condemna... llarga condemna, quan no hi havia vessament de sang ni un delictes objectiu que se li hagués provat. El pare tampoc podia fer massa coses per a ell, quan la ideologia liberal i menorquinista que professava no era la més adient en aquells moments de tancament, feixisme i por a tot arreu.

Les cartes que es creuaren pare i fill des de Maó a la presó barcelonina i a la inversa manifestaven el sentiment que els aclaparava, així com les

pregones relacions que tot el que estava succeint no feia més que estrènyer ben fort. Amb la sortida al carrer semblava que vindria una època millor, però la veritat és que els anys que seguiren foren molt dolents per a Joan Hernández Móra.

Víctima d'un matrimoni malaurat, desterrat a Alaior, amb una feina embrutidora que el tenia sense esma, ell, però, va tractar de tirar endavant i de treure forces d'on no n'hi havia per cursar la carrera de Dret -llavors es troba més unit que mai amb els seus pares. No té doblers per agafar l'autobús i deixar-se caure per Maó, així que de tant en tant pren el camí a peu i s'atansa a ca seva. Els pares són vells i necessiten més que mai la presència d'aquest fill que tal vegada prefereix que el considerin un xic desarrelat, abans d'obrir-los els ulls i donar-los el disgust de fer-los conèixer quina és la seva vida i els entrebancs que el tenen acovardit.

Ifigènia Mora caurà la primera, després de llargs patiments, i uns anys després (en aquell temps al fill ja li han permès que s'estableixi altra vegada a Maó) serà en Francesc Hernández Sanz el qui donarà l'última alenada. En Joan tindrà la dolorosa satisfacció de poder assistir el pare en tot aquest temps i ajudar-lo en els moments darrers fins al seu traspàs.

HONORS SEMBLANTS

La memòria de tot el que Hernández Sanz va fer, escriure i dibuixar sobre i per Menorca restarà per sempre en l'esperit del seu fill Joan. Ell conrearà el seu record, seguint les seves petjades, col·leccionant llibres, mapes i gravats de l'illa, escrivint en la mesura de les possibilitats que tenia sobre els temes que eren tan plaents per a tots dos⁶. Fer el mateix que son pare i rebre de vegades honors semblants ho considerarà un premi afegit, que ho fa tot més saborós encara. Tots dos van ser acadèmics corresponents de Belles Arts i de la Història, tots dos són distingits com a fills il·lustres de Maó (Francesc, 1949; Joan, 1981) i els retrats pengen a prop a la "Galeria de Menorquines Il·lustres" de la ciutat nadiua.

⁶ El paral·lelisme és impressionant. En Francesc, per exemple, va escriure una monografia sobre l'orgue de Santa Maria (*Organo monumental de la parroquial iglesia de Santa Maria de Mahón, 1896-7*) i en Joan va ser un treballador infatigable -i àdhuc pesat en ocasions- per donar-li tota la importància que al seu entendre té aquest instrument d'enorme vàlua (i treure-li tot el profit per a la gent amb els concerts).

Quan va rebre aquell honor per part de l'Ajuntament, en Joan pogué pronunciar amb convenciment aquestes paraules: "He sido, durante más de cuarenta años, el más próximo y el más constante testigo de su labor. Antepuso su pasión investigadora y su amor a Menorca, en todos los aspectos imaginables, a las actividades que pudieran darle provecho pecuniario. Como artista que conservó la plenitud de sus facultades hasta pasados los ochenta años, tuvo en cualquier momento medios para procurarse comodidades que siempre despreció, con tal de tener libertad para entregarse a lo que era su vocación avasalladora y dominante. En ello veo yo su mérito básico y principal que, secundado por sus múltiples aptitudes y su preparación sólida, hizo posible su obra. No tengo inconveniente en decir en público que yo, como hijo, admiro en mi padre este mérito, por antieconómico que fuera, y aplaudo su actitud de hombre soñador, desligado de las materialidades de la vida..."

L'obra d'Hernández Móra, però, mai assolirà la solidesa del seu antecessor. Molts treballs menuts i escampats (pròlegs i articles més que res), lluny del que els seus coneixements, capacitat de recerca i documentació podien haver-li possibilitat⁷. N'hi ha prou a saber com es va desenvolupar la vida d'en Joan, amb tot el que li va sortir del pas, per fer-se càrrec que tal volta va treballar molt més del que hagués fet qualsevol altre en les seves circumstàncies.

Quan va assolir una estabilitat en tots els vessants de la seva vida, ja es trobava gran i, sobretot, desenganyat. Possiblement pensés que mai seria capaç de superar el pare i no va tenir esma de llançar-se a intentar-ho. És possible que la vida que va portar l'impedís emprendre obres de més llarga volada, que els coneixements i documents al seu abast li haguessin permés. Fou una llàstima, perquè d'aquesta manera la seva vocació va quedar frustrada i

⁷ Tal volta cap dels dos ha deixat una obra tan sòlida i completa com els seus amplíssims coneixements i afició manifesta feien esperar d'ells. Açò s'ha dit moltes vegades d'en Joan, però també hi ha qui ho ha dit respecte en Francesc. Malgrat que Deseado Mercadal el descriu com a "trabajador infatigable, ordenado y meticoloso" (*Menorca*, 14 de novembre de 1998), Terrón Ponce tocava aquest aspecte a una conferència i en destacava la seva "voluntaria pereza al escribir y señalando que en muchos casos el historiador se limitó a transcribir documentos" (segons la ressenya del diari *Menorca*, 6 d'octubre de 1988). Paraules que no he trobat al text que ofereix la *Revista de Menorca*, on diu "que todo autor debe procurar transmitir lo que sabe en bien de sus conciudadanos y de la ciencia, que no debe dejarse nada en el tintero. Porque esa impresión me dio siempre Hernández Sanz a través de sus obras, que se llevó muchas cosas consigo, que sabía mucho más que lo que publicó" (p. 265).

es va sentir al final de la vida com si no hagués pogut arribar tan alt com hagués estat menester. Però l'orgull -mai l'enveja- pel paper que va assolir son pare ningú li treia de sobre.

“Continuador de la obra que iniciara su padre, el historiador Francisco Hernández Sanz”, l'acomiadava el diari *Menorca*. Si hi ha qualcú que ha rendit al llarg de la seva vida un culte públic a la memòria i a les aportacions científiques i artístiques d'Hernández Sanz és, sens dubte, el seu fill Joan. I si qualcú va heretar d'ell una estimació per Menorca i per tot el que ha suposat el passat de l'illa és el fill Joan. I en aquesta amorosa abraçada es troba la continuïtat d'una obra que malauradament no ha pogut ésser seguida en la descendència directa, però que s'ha projectat sobre un gran nombre d'investigadors, lletraferits i amants de la cultura menorquina: aquest llegat ha fet i farà aixecar molta gent.

Ambdós són “mestres de patriotisme”, com qualificava el poeta Timoner Petrus al senyor Hernández Sanz. Com també es podrien ampliar al fill els versos que li dedicava a aquell:

“Tu vas sotjar els avencs on la memòria
dels temps antics es perd. I de la història
de la nostra illa els fils vas esbrinar”.

BIBLIOGRAFIA

- BARBER BARCELÓ, Miguel (1985): "Catálogo de la colección Juan Hernández Móra de temas gráficos, muebles y objetos menorquines", a la *Revista de Menorca*, tercer trimestre. Pp. I-XLV.
- HERNÁNDEZ MÓRA, Juan (1981): *Els orígens de l'Ateneu de Maó. Discurs commemoratiu...* Maó, Separata de la Revista de Menorca.
- HERNÁNDEZ SANZ, Francesc (1987): *Cultura i societat a Menorca* (2 vols.). Edició i pròleg a cura de Josefina Salord Ripoll. Menorca, Institut Menorquí d'Estudis.
- MASCARÓ PASARIUS, Josep (1980): *Prehistoria de Menorca*. Menorca, Nura.
- NICOLÁS, Joan C. de (1984): "Joan Hernández Móra, menorquí il·lustre. Referència biogràfica", a la *Revista de Menorca*, quart trimestre. Pp. 399-413.
- QUINTANA, Josep M. (1996): *Maó*. Barcelona, Columna.
- SALORD RIPOLL, Josefina (1988): "Francesc Hernández Sanz, un clàssic necessari", al diari *Menorca*, 21 de febrer. P. 15.
- TERRÓN PONCE, José L. (1989): "Hernández Sanz. El historiador y el contexto ideològic-cultural de su época", a la *Revista de Menorca*, segon trimestre. pp. 231-266.
- TIMONER, Joan (1977): "Francesc Hernández Sanz", a *L'illa d'argent*. Menorca, Nura. P. 90.